

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІХЕСВА ВІТАЛІНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 930.1

БОЛГАРИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ І МОЛДОВИ
В ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
КІНЦЯ ХVІІІ - ХХ ст.

07.00.06 - історіографія,
джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1997

АВ 38.622

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському гуманітарному інституті "Народна Українська Академія".

Науковий керівник: -кандидат історичних наук, доцент
КУДЕЛКО Сергій Михайлович,
Харківський державний університет,
професор

Офіційні опоненти: -доктор історичних наук, професор
НАУЛКО Всеволод Іванович,
Інститут української археографії та
джерелознавства ім.
М.С. Грушевського НАН України,
завідуючий відділом пам'яток
духовної культури

Провідна установа: -доктор історичних наук, професор
КОЛЕСНИК Ірина Іванівна,
Дніпропетровський державний
університет
-Одеський державний університет
ім. І.І. Мечникова, кафедра археології
та етнології України, Міністерство
освіти України, м. Одеса

Захист відбудеться "19" листопада 1997 року
о 13⁰⁰ години на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 03.01.15 при
Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625,
м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72, ауд. 307.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Дніпропетровського
державного університету.

Автореферат розісланий "14" жовтня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тутік Л.С.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00728761 (V)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Радикальні суспільні перетворення, що відбуваються в Україні, впливають на життя й культуру народів, що її населяють. Становлення української демократії та економічні реформи відбуваються в умовах посилення національної самосвідомості. Політична лібералізація другої половини 80-х років ХХ століття сприяла активізації національних рухів, виникненню національно-культурних асоціацій, відродженню національних традицій

Україна є багатонаціональною державою. Культурна різноманітність та етнічна карта країни формувалися протягом багатьох століть під впливом різних факторів: навколишнього середовища, господарської діяльності, міграцій, колонізації, державної політики тощо. Перепис населення 1989 року засвідчив, що на її території проживають представники 130 національностей. Вивчення історії етнічних груп, які мешкають в Україні, їх мов і традиційної культури дозволить зрозуміти багато з тих проблем, які накопичилися у сфері міжнаціональних відносин. Крім того, наслідком індустріального характеру нашого суспільства є посилення взаємозалежності та взаємовпливу окремих етнічних одиниць і держав, масова урбанізація, а також модернізація способу життя. В цих умовах виникає реальна небезпека втрати народної пам'яті. Не випадково одинадцята стаття Конституції України, визначаючи характер політики держави по відношенню до національних меншин, вказує, що вона повинна базуватися на розвиткові їх "етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності" (Коментар., 1996. -С. 46). Це повною мірою стосується й болгар, що мешкають в Україні і які за даними на 1989 р. налічують 233800 чоловік. Однак вирішення етно-національних проблем неможливе без аналізу знань, накопичених багатьма поколіннями вчених.

Довгий шлях розвитку, пройдений етнографічною наукою, дає багатий матеріал для ретельного ретроспективного аналізу. Втім, історія етнографії ще не привернула до себе відповідної уваги дослідників. Не є виключенням й історіографія болгарської діаспори в Україні. Зокрема, до сьогодні не існує узагальнюючих праць історіографічного характеру з цієї проблеми.

Метою роботи є вивчення історії дослідження історії та культури болгар України та Молдови протягом XVIII-XX століть, систематизація та узагальнення матеріалів історичного та етнографічного характеру, які зосереджені перш за все в слов'яномовних джерелах та літературі.

ІНІБ ім. В. Стефанива
АН України

Об'єктом даного дисертаційного дослідження є комплекс історіографічних джерел, які дозволяють простежити історію вивчення болгарського населення України та Молдови і його традиційної культури.

Предметом дослідження є процес становлення даної проблематики в історичній та етнографічній літературі.

Хронологічні межі дисертації обумовлені метою дослідження і охоплюють період з кінця XVIII ст. по 90-ті роки XX ст. Тобто з того моменту, коли ми спостерігаємо перші спроби наукового підходу до проблеми (на наш погляд, знаменус цей процес праця В. Зуєва "Путешественные записки", яка датується 1787 р.) і до тепер.

Стан наукової розробки теми. За час існування болгарської діаспори питання її історії були об'єктом наукового вивчення. У зв'язку з цим періодично актуалізувалася потреба у дослідженнях історіографічного характеру, що висвітлювали історію накопичення та розвитку знань про болгарське населення України та Молдови, його культуру та побут.

На початку XX ст. М.Державін вперше спробував узагальнити результати попереднього розвитку болгарської етнографії у вигляді "Краткого историко-библиографического очерка развития этнографических изучений в Болгарии", який був опублікований як додаток до його праці "Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии)" (1914). У нарисі виділялися періоди й напрями дослідження: початковий період, епоха національно-просвітницького руху; "філологічна" течія, науково-просвітницький напрям. Автор нарису не розмежував літературу про болгар метрополії та діаспори й розглядав історію розвитку болгарської етнографії як цілісний процес. На цьому вивчення історіографії історії та етнографії болгарських переселенців не припинилося, але довгий час більш-менш значних робіт не було. Лише в другій половині 1960-х років була захищена кандидатська дисертація Л.Демиденко, яка містила історіографічний екскурс (1967). Пізніше нею ж була опублікована стаття "К вопросу об историко-этнографическом изучении болгарского населения в УССР" (1975).

Дореволюційна історіографія етнографії болгар розглянута у спеціальній статті Е.Капациної "Этнографическое изучение болгарского населения южных губерний Российской империи XIX - нач. XX в." (1993). Оглядова історіографічна стаття "Болгарские колонии Юга Украины" належить К.Бакурову і С.Петкову (1993). Відомий історик-болгарист М.Червенков у статті "Изучение истории болгар Молдовы и Украины" оглядово охарактеризував головні етапи вивчення історії болгар (1995). Після монографії М.Державіна це одна з найсерйозніших спроб періодизації даного історіографічного процесу. Є й роботи загального характеру, присвячені вивченню болгар в етнографічному

аспекті поряд з історією інших народів України та Молдови. В цьому контексті особливо треба виділити монографію О.Лук'янець "Русские исследователи и молдавская этнографическая наука в XIX - нач. XX в." (1986). Являючи узагальнююче етнографічне дослідження про становлення та розвиток молдавської етнографічної науки, воно включає чимало корисних відомостей з історіографії болгарської діаспори. Слід відзначити також кандидатську дисертацію Ю.Розуменка "Этнографическое изучение населения юга Украины в XIX - нач. XX вв." (1986) Історіографічні огляди є складовою частиною фундаментальних досліджень з конкретних проблем Є.І. Дружиніної, В.М. Кабузана, І.І. Мещерюка та ін.

Історіографічна тематика не чужа й болгарській історичній науці. Про внесок українських та російських вчених у болгарську етнографію писав Хр. Вакарельський у монографії "Етнография на България" (1974) і Н.Колев у статті "Интересът на руските учени през XIX в. към проблемите на българската народна култура" (1983) і монографії "Етнография на България" (1987). Історіографічний огляд є частиною монографії Е.Хаджиніколової "Българските переселенци в южните области на Русия. 1856-1877"(1987), яка стала основою для окремої статті під назвою "Проблеми и постижения в изучаването на българското население в Южна Русия"(1992) . У цих роботах відзначений внесок окремих дослідників у вивчення "задунайських переселенців". Особливо підкреслені заслуги А.Клауса, який вказав на те, що чимало "задунайських переселенців" мали болгарську самосвідомість. Історіографічні теми характерні для наукової творчості Е. Дросевої. Її статті про А.Скальковського (1992), а також "Българските переселенци и руската наука преди Кримската война" (1993), "Българската възражденска книга в Бесарабия. Общ поглед на вспомоществателското дело" (1994; 1995) і "Другите" българи и справочните издания" (1996), є суттєвим внеском до загальної історіографічної скарбниці. Важливі відомості, в тому числі на рівні персоналій, можна взяти з історіографічних праць Д.Цанєва "Основни направления в българската историография през първата половина на XIX в." (1974) і "Българската историческа книжина през Възраждането" (1989), монографії Д.Райкова "Българите и България в старата руска книжина" (1983).

Виходячи з наведених даних можна зробити висновок, що ретроспективний аналіз є необхідною ланкою наукового аналізу як такого. Втім, це аж ніяк не зменшує потребу в узагальнюючій праці історіографічного характеру, про що вже йшла мова.

Завдання даної дисертації такі:

- визначити рівень вивченості історії та культури болгарської діаспори на кінець XX ст.;
- виділити етапи вивчення болгарського населення України й Молдови;

- охарактеризувати внесок українських, російських, радянських, болгарських дослідників у вивчення історії болгарської еміграції та її культури;
- розглянути в історіографічному плані деякі аспекти історії переселення колоністів;
- вивчаючи роботи історіографічного характеру, простежити тенденції дослідження окремих елементів традиційно-побутової культури (житла, одягу, весільного обряду).

Автор не ставить собі за мету перерахувати й проаналізувати всі праці, присвячені проблемі, що розглядається, оскільки деякі з них вже стали предметом спеціального дослідження.

В процесі роботи були використані такі характерні для історіографічних праць *методи*, як історико-генетичний, історико-порівняльний, системно-історичний та ін. Зокрема, користуючись історико-генетичним вдалося встановити якісне значення праць різних авторів окремого часу і на підставі цього запропонувати власну періодизацію всієї історіографії проблеми. Завдяки історико-порівняльному методу проведено аналіз робіт представників різних шкіл і напрямків історичної думки. Автором встановлено не тільки відмінності, але й схожість (подібність), спадкоємність, залежність та взаємовплив між ними. І нарешті, системно-історичний метод дав можливість подати літературу, присвячену болгарській діаспорі Північного Причорномор'я як цілісність, що знаходиться в єдності зі славістикою - тобто більш загальною системою, котра, в свою чергу, входить як органічна частина до національних історіографій України, Болгарії та інших країн.

Джерельну базу дослідження складає коло різноманітних історіографічних джерел, в тому числі рукописних. До них відносяться роботи країнознавчого характеру, спеціальні дослідження, етнографічні роботи, збірники матеріалів і документів, учбові посібники, рецензії, періодичні видання, мемуарна література, бібліографічні роботи, а також архівні матеріали (передусім біографічного характеру).

Рукописні матеріали з теми знаходяться у різних архівосховищах як в Україні, так і за її межами. При проведенні даного дисертаційного дослідження використовувалися документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.І. Вернадського НАН України (м. Київ), Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (м. Київ), Архіву БАН (м. Софія), Архіву Етнографічного інституту при БАН (м. Софія), Історичного архіву Народної бібліотеки Кирила і Мефодія (м. Софія), Російського державного воєнно-історичного архіву (м. Москва), Архіву зовнішньої політики Росії (м. Москва), Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Архіву

Російського географічного товариства (м. Санкт-Петербург), Архіву Російської Академії наук (м. Санкт-Петербург). Багато з цих документів вводяться до наукового обігу вперше.

Особливий інтерес викликає епістолярій М.Державіна. Він не є надто численним, але має особливу цінність, тому що дає нам важливі, іноді унікальні відомості, що дозволяють разом з іншими матеріалами повною мірою реконструювати значний період життя і творчості одного з найталановитіших представників історичної науки. Основна частина листів зосереджена в Архиві БАН, решта - зберігається в Історичному архіві Народної бібліотеки Кирила і Мефодія та Архиві РАН. Хронологічно листи охоплюють період з 1901 по 1935 рік. Найбільшим є фонд № 9 БАН - відомого болгарського історика В.Златарського, який нараховує понад 50 листів М.Державіна або інших осіб, які згадували його ім'я.

Як історіографічні джерела використані також матеріали експедицій Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського 1967-1971 рр. у вигляді польових щоденників В.Наулка, люб'язно наданих дисертантові їх автором.

Окрему групу склали джерела документального характеру, багаті на фактичний матеріал, що дозволило не лише висвітлити спірні питання - об'єкт наукових дискусій, - але й охарактеризувати джерельну базу тих чи інших досліджень. Найбільший інтерес для болгарської проблематики має фонд № 146 "Слов'янський стіл", що зберігається в АЗІР і вміщує 13678 справ за період 1825 - 1917 рр. Використовувались і опубліковані джерела. В першу чергу, це збірники законодавчих актів: "Полное собрание законов Российской империи" і "Обозрение действующих в России узаконений о иностранцах", в яких значне місце відводилося правам та обов'язкам колоністів. Таку ж функцію в даному дослідженні виконували й збірники документів. Додамо, що в цьому випадку ми маємо можливість як зрозуміти стан археографії, так і побачити пріоритетні напрямки наукової роботи.

Головну масу історіографічних джерел, які стали базою для написання дисертації, склали загальні та спеціальні роботи, присвячені історії, матеріальній та духовній культурі болгар України і Молдови. За формою вони різні. Це монографії, статті, тези тощо. Умовно ці роботи можна поділити на дві великі групи. Першу складають праці, присвячені лише болгарам, а другу - розвідки, в яких болгар згадуються поряд з іншими народами.

Велику допомогу у визначенні динаміки історіографічного процесу надають бібліографічні покажчики Д.Зеленіна, Т.Флоринського, С.Цветко, Д.Крѣнжалова, Б.Дончевої і Н.Попової та інших. Вони були використані не лише як довідники, але і як особливий вид історіографічних джерел.

Наукова новизна дисертації полягає у:

- постановці проблеми, яка в загальному вигляді досліджується вперше;
- систематизації історіографічних джерел, пов'язаних з історико-етнографічним вивченням болгар України та Молдови;
- визначенні основних періодів вивчення проблеми та їх характеристики;
- узагальненні найважливіших досягнень історичної та етнографічної науки щодо даної проблеми, з'ясуванні дискусійних і молочивчених питань;
- формулюванні актуальних питань, що потребують подальшого вивчення;
- характеристики періодів та етапів цього руху;
- введенні до наукового обігу основних положень, неопублікованих дослідницьких робіт, а також матеріалів і документів з архівів України, Болгарії та Російської Федерації що стосуються теми дисертації.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертаційне дослідження сприятиме систематизації та узагальненню накопиченого етнографічного матеріалу і може бути основою для подальшого вивчення історії та культури болгар, може бути використаним при підготовці лекційних курсів та спецкурсів з народознавства, етнології України, складанні бібліографічних покажчиків тощо.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та висновки дослідження були викладені на міжнародній науковій конференції “III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики” (Харьков, 1994), науковій конференції, присвяченій 30-річчю кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ (Харків, 1994); Першій Всеукраїнській етнологічній конференції студентів та молодих вчених “Етнографічні дослідження населення України” (Одеса, 1996), Міжнародній науковій конференції “Державинские чтения. Наследие академика М. Державина и современная болгаристика” (Санкт-Петербург, 1996), науково-теоретичній конференції “Культура України: історія і сучасність” (Харків, 1996), науковому семінарі “Категоріальний апарат і методи сучасної історичної науки” (Харків, 1997), науковій конференції “Актуальні проблеми викладання мов у ВУЗах. Міжпредметні зв'язки” (Харків, 1997) та публікаціях автора.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів і висновків - 180 с. Необхідність двох розділів викликана тим, що в центрі уваги знаходяться дві основні проблеми: виділення періодів вивчення болгар та їх культури, а також визначення ключових питань історіографії етнічної історії та традиційної матеріальної та духовної культури болгар півдня України та Молдови. В додатках подано список умовних скорочень (сторінка 3) і список використаних джерел (550 найменувань).

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовуються актуальність теми та наукова новизна проблеми. Наводяться основні історичні відомості, що стосуються процесу формування болгарської діаспори в Україні та Молдові. Характеризуються використані джерела та література, а також визначаються об'єкт і предмет дослідження, його задачі, можливі області застосування.

Перший розділ роботи - "Основні періоди вивчення болгар та їх культури" складається з трьох підрозділів, у кожному з яких висвітлюється відповідний період вивчення історії та культури болгарських переселенців.

У першому підрозділі - "Початковий період (кінець XVIII - початок XX ст.)" у хронологічній послідовності та за етапами розглядаються як спеціально присвячені болгарам роботи (В.Караджича, Ю.Венеліна, П.Задерацького, А.Скальковського, та ін.), а також П.Кеппена, Д.Палайотова, І.Єнакієвича, А.Левицького, І.Іванова, А.Клауса, Д.Чакира, Н.Лорана, Г.Занетова, В.Бартенсона, І.Титорова, А.Вербанського, В.Дяковича.

Узагальнюючі роботи, переважно країнознавчого характеру (В.Зуєва, Д.Бантиш-Каменського, П.Свіньїна, О.Спиридова, М.Мурзакевича, В.Розанова (Гавриїла), О.Афанасьєва-Чужбинського, А.Защука, А.Шмідта, Є.Водовозової, П.Сороки, П.Семенова (Тянь-Шанського), П.Батюшкова, А.Мілетича, В.Бабенка, Г.Писарєвського, Є.Загорєвського, В.Бутовича, Л.Берга та ін.

Особливе місце в підрозділі займає характеристика наукової спадщини академіка М.Державіна, що підтверджує спеціальний параграф "Болгари в працях М.Державіна". Він є автором понад 500 друкованих праць. Справжньою енциклопедією про болгарське поселення в Україні та Болгарії стала капітальна двотомна праця "Болгарские колонии в России" (1914; 1915), де представлений чи не найбагатший за всю історію колоній опис побуту та культури "російских" болгар, що міг задовольнити найвишуканіші історико-культурні, етнографічні та інші інтереси.

У другому підрозділі дисертації - "Перехідний період (20-40-ві роки XX ст.)" розглядаються етапи етнографічної науки та аналізується ситуація, що склалася в історіографії у вказаний час. Відокремлюючи наукову спадщину перехідного періоду, варто підкреслити її неоднозначність, що і дозволяє назвати цей період "перехідним". В організаційному плані на початку він співпадає з діяльністю Етнографічної комісії АН України, члени якої приділяли багато уваги проблемі вивчення "малих" народів. Зокрема, за час її існування (1921-1933) активізувалося вивчення багатонаціонального населення півдня України, в тому числі й болгарського. У цьому контексті акцентується увага на роботі

професійних етнографів - О.Лободи, К.Квітки, В.Гнатюка, С.Цветка, які зібрали, опрацювали та опублікували цінні матеріали. Однією із важливіших форм вивчення болгарського населення були польові експедиції, метою яких було збирання етнографічного, діалектологічного та фольклорного матеріалів (Д.Димитров, К.Квітка, І.Соколов, С.Цветко та ін.). Однак характерною рисою досліджуваного періоду стало поступове згасання інтересу до болгарських діаспорантів, пов'язане з кардинальними змінами в етнографічній науці, що сталися після Наради етнографів Москви та Ленінграду, проведеної навесні 1929 р. під егідою Державної Академії історії матеріальної культури. На ній теоретична етнологія була оголошена класовим збоченням, проявом буржуазного націоналізму, тому незабаром етнографія перетворилась у теорію первісного суспільства, а польові дослідження стали розглядатися як прояви народництва. За таких умов занепадає практика проведення експедицій, відповідно зменшується кількість публікацій про болгар переселенців.

У цій главі вміщено спеціальний екскурс "Із неопублікованої спадщини М.Державіна про болгар", у якому йдеться про монографії "Болгары на Украине. Их прошлое и настоящее" (краеведческий очерк); "Българите в Украина и Крим. Техно мънало и сегашно", "Добруджа в культурно-історичному, етнографічному й політичному відношенні", "Болгары. Етнографический очерк" тощо. Архівні документи вченого переконують, що у 30-х роках М.Державін багато й плідно працював над болгарською проблематикою, однак його рукописи осідали в архівах, що зайвий раз свідчило про особливості перехідного періоду.

Третій підрозділ - "Аналітичний період (друга половина 40-х - 90-ті роки ХХ ст.)" - підсумовує результати вивчення болгар та їх культури на двох заключних етапах: 1) друга половина 40-х - 80-і рр. ХХ ст. та 2) 90-і рр. ХХ ст. Цей період у цілому був більш сприятливим для плідного вивчення болгарського населення України та Молдови. Успіхи етнографії обумовили появу нового фактичного матеріалу, а вдосконалення методів дослідження дозволило отримувати з цього матеріалу більше інформації, ніж раніше. Розширення джерельної бази сприяло також розвитку конкретних історичних та етнографічних досліджень. На першому етапі радянська етнографія повертається до створення узагальнюючих характеристик різних народів у формі зведених історико-етнографічних атласів (С.Бернштейн, В.Наулко) та підготовки систематичних оглядів з етнографії зарубіжних народів СРСР (С.Толстов, С.Токарев). Багатоплановість та оригінальність традиційної культури болгарського народу обумовили появу ряду дисертаційних досліджень і друківаних праць різноманітного конкретно-спеціалізованого предметного рівня.

У 60-80 -ті роки активізувалося вивчення етнічних процесів і міжетнічних зв'язків як однієї з найважливіших проблем етнографічної науки (В.Наулко). У цей же період Л.Маркова розпочала дослідження процесу адаптації переселенців до нового екологічного, етнічного, соціального середовища та їх подальший етнічний розвиток. Деякі автори висували на перший план проблеми, пов'язані з екологічними основами переселення, господарським освоєнням краю, з політичними основами колонізації (Є.Дружиніна, І.Мещерюк, В.Кабузан, І.Анцупов, Г.Гросул, С.Бренштейн, В.Зеленчук, П.Сохань, Є.Хаджиніколова, Ф.Шевченко та ін.).

Засвоєння об'ємного історико-етнографічного матеріалу вимагало від етнографів 50-80-х років його подальшого теоретичного осмислення, а також сприяло розвитку такого самостійного розділу болгаристики, як історіографія (Л.Маркова, Л.Демиденко, Ю.Іванова).

Політична лібералізація другої половини 80-х років обумовила початок другого етапу вивчення болгар та їх культури. У слов'янській історіографії він характеризується неабияким інтересом до болгарської діаспори України та Молдови в різних науково-соціальних аспектах вивчення історії болгарського народу взагалі та болгарської діаспори зокрема. Часто проводяться наукові конгреси та конференції різного профілю, видаються їх матеріали - як в Україні, так і за кордоном, виходить друком мемуарна та краєзнавча література.

У вивчення болгарської діаспори роблять свій внесок і представники вузівської науки України. Утверджує себе як центр вивчення болгар Приазов'я м. Запоріжжя. Повертає собі колишню славу центру вивчення болгар м. Одеса та Одеський державний університет.

Великою подією в науковому житті болгаристів є вихід монографії І.Грека та М.Червенкова "Българите от Украина и Молдова. Минало и настояще" (1993). Робота є аналітичною за характером. У ній зібраний та систематизований багатий фактаж, у тому числі новий архівний матеріал, детально розглянуто цілий ряд питань, переважно історичного характеру. У ці ж роки болгарській тематиці у різних її аспектах присвячені дисертації С.Пачева, В.Туркова і А.Шабашова.

Отже, сучасний рівень науково-дослідної роботи характеризується наростаючою ефективністю аналітичного вивчення конкретно-історичних та етнографічних проблем а також різних періодів історії болгарської діаспори.

Другий розділ - "Історіографія проблем етнічної історії та культури болгар" складається з двох підрозділів.

У першому підрозділі - "Переселення болгар в Україну та Бесарабію у XVIII - 60-х роках XIX ст. в історико-етнографічній літературі" досліджується ступінь вивченості причин, характеру й основних етапів переселення. В науковій літературі можна знайти різні відповіді

на питання про причини, які зумовили болгарську еміграцію. Частина істориків обстоює думку про те, що такою причиною передусім стали російсько-турецькі війни (Батюшков, Лісаревський, Берг, Дякович, Райков та ін.). Але це була не єдина й не завжди головна причина міграційного руху. Є інша, хоча й пов'язана з попередньою, точка зору на це питання: важкий гніт, якого зазнавав болгарський народ, перебуваючи під турецьким володарюванням (Зашук, Іречек, Лебедев, Лоран, Потоцький, Златарський, Мещерюк, Дружиніна, Наулко, Дойнов, Ісип, та ін.). У багатьох авторів воєнна причина - рабське становище болгарського народу - корелюється з "непевним" часом у Болгарії чи так званими "кирджаліями" (Задерацький, Тигоров, та ін.). Враховуючи інші фактори, що впливали на переселенський рух, деякі вчені особливо наголошували на тих урядових постановках (маніфести, укази), які захищали інтереси державної влади й правлячих класів суспільства та були спрямовані на дотримання інтересів Російської імперії (А.Скальковский, Д.Багалій, М.Державін, Н.Полонська-Василенко, Є.Дружиніна, В.Зеленчук, Є.Хаджиніколова, Л.Лясота та ін.). У найширшому розумінні історичного процесу, пов'язаного із болгарською еміграцією, основною причиною її є загальна криза Османської імперії (Дойнов, Грачев, та ін.). І.Грек і М.Червенков, які підходять диференційовано до причин переселення на різних його етапах, пов'язують посилення переселенського руху з російсько-турецькими війнами, кирджалійським безладям і зацікавленістю Росії освоїти завойовані нею території.

Ще з часів А.Скальковського, який заклав основи періодизації засвоєння півдня Росії, вчені по-різному вивчали етапи переселення болгар. Сам А.Скальковський указав на те, що перші офіційні переселення болгар до Новоросійського краю відбувалися протягом 1752-1754 рр. Важливими етапами він вважав також 1764-1769 і 1769-1791 рр., а найактивнішим періодом приходу болгар визначив час між 1801 і 1812 роками. Його сучасник, П.Задерацький, відносив початок історії болгар у Новоросійському краю до другої половини XVIII ст. і, як особливий етап переселення, виділив 1828-1830 рр. Ця початкова періодизація стала орієнтиром для інших учених, які по-своєму доповнювали її. А.Клаус довів хронологію болгарської колонізації до початку 60-х років XIX ст., тобто до того часу, коли, як відзначив М.Державін: "Высочайшее повеление 9 января 1863 г. прекратило дальнейшее к нам переселение греков, болгар и иных славян...".

Аналізуючи літературу, приходимо до висновку, що переселення болгар мало різний характер: на зміну "воїнам" періоду Петра I та Єлизавети Петрівни, "хліборобам" Катерини II та Олександра I приходить політична еміграція найактивнішого періоду болгарського національно-визвольного руху.

Підрозділ 2. - "Дослідження традиційної культури болгар". Із усього кола явищ, які підпадають під поняття "культура життєзабезпечення", у цьому підрозділі розглядається житло і одяг, а із тих що мають відношення до "соціо-нормативних культур" - весілля.

До нашого часу серед багатьох елементів традиційної культури українських та молдавських болгар-переселенців та їх нащадків найбільш повно, хоча й недостатньо, досліджені житло та господарські споруди. Поява інтересу до вивчення домобудівництва у болгар пов'язана з виходом у 1841 р. другого тому праці Ю.Венеліна "Древние и нынешние славяне...". Ініціатива Ю.Венеліна була підтримана іншими вченими XIX ст. (В.Макушев, П.Задерацький, А.Скальковський та ін.).

Відомості писемних джерел другої половини XIX ст. дозволяють нам простежити процес відходу від найпростішої форми житла болгар - землянки, а також утворення нової моделі житлового приміщення. Прогрес у житловому будівництві болгар відзначав А.Клаус. За наведеними ним відомостями, більшість будинків у 92 болгарських колоніях до 60-х років XIX ст. були вже збудовані з каменю та чамуру. Очевидно, саме на той час припадає складання житлового комплексу з двох будівель. Однак у літературі XIX ст. цей процес відображений недостатньо і судити про нього ми можемо лише за матеріалами польових досліджень, а також теоретичних праць сучасних авторів (Маркова, Наулко, Будіна). За своїм зовнішнім виглядом деякі будинки болгарських переселенців найбільше нагадували "хорошие малороссийские хаты" (Клаус). На велику подібність будинків українців і болгар вказує й фундаментальна праця "Народы России"(1880) .

Одним із найзмістовніших нарисів про різні сторони побуту діаспорантів є розвідка Д.Чакира (1896). Він указав на те, що всі будинки в одному з сіл Аккерманського повіту через відсутність каменю були збудовані з вальків, тобто суміші соломи й глини, яка в Бесарабії називалася "чамур". Важливі відомості про болгарське народне житло містить праця Й.Титорова "Българите в Бесарабия" (1905). Про будівельні матеріали, розміри будівель, опалення, освітлення та обстановку будинку йдеться у першому томі "Болгарских колоний в России" М.Державіна (1914) і його об'ємній статті "Болгары" (Архів РАН. -Ф. 827. -Оп. 1. -Д. 728). Планомірне вивчення житла болгар почалося після другої світової війни (Л.Маркова, В.Наулко, О.Будіна).

Історія болгарського житла, за існуючими джерелами, є процесом міжетнічної інтеграції, етнокультурних взаємовпливів, пристосування до оточуючого природно-географічного середовища.

Дослідження побутових явищ, до яких відноситься й одяг у конкретному, в тому числі чужорідному етнічному середовищі, має велике значення. За таких обставин з'являється

можливість простежити розвиток тих чи інших елементів побуту залежно від змін в економіці, від соціальних, культурних та суспільно-політичних умов.

Вже на першому етапі вивчення болгар переселенців, очевидно, до 1835 р., був зроблений докладний опис болгарського народного одягу та жіночого головного убору, який міститься в Анонімі та в розвідці П. Задерацького, (якщо це тільки не одна особа). Пізніші описи одягу болгар містяться в загальних працях з історії та етнографії, які відносяться до другої половини XIX - XX ст. (Защук ; Титоров). Однак до спеціальних досліджень можна віднести лише розділ про костюм у монографії М.Державіна "Болгарские колонии в России" (1914). У радянській та сучасній історіографії відомості про одяг масмо в роботах багатьох вчених, починаючи від Л.Берга і до праць Л.Маркової, В.Наулка, Н.Калашнікової, але монографічні дослідження відсутні.

За існуючою літературою можливо встановити, що вигляд традиційного болгарського одягу населення метрополій почав змінюватися після першої світової війни. Щодо болгар півдня України та Молдови, то аналогічний процес тут починається ще наприкінці XIX ст., коли відбуваються композиційні зміни, зближення з міським костюмом. Мало змінюється поясний одяг та головний убір, хоча вони втрачають національний колорит. Верхній одяг, пристосовуючись до нового екологічного середовища, приймав запозичені назви. Щезає термінологія, характерна для перших поселенців, яка побутувала в місцях колишнього розселення чи виходу. Руйнування традиційних форм одягу було пов'язане з інтенсивним розвитком у болгарських колоніях ремесла та дрібного промислового виробництва , що вплинуло на появу нових рис , властивих міському костюмові.

Починаючи з 40-х років XIXст.,а можливо і раніше , накопичується матеріал про болгарський весільний обряд, що дозволяло простежити історичний розвиток весільного церемоніалу , селекцію окремих елементів, які стали суперечити загальній обрядовій структурі, тісно пов'язаній із соціально-економічними змінами. Пріоритет в описі весілля у болгар України та Бессарабії належить П.Задерацькому. Третя частина його праці "Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии" майже повністю присвячена весільному обряду. Наприкінці 40-х років XIX ст. з'явився рукопис неопублікованої анонімної праці "Этнографические сведения о жителях Сорокского уезда Бессарабской области", в якій описані елементи весільної обрядовості у болгар, молдаван та українців (Архів РГТ. -Разряд 3. -Оп. I. -Д. 8). Багатими джерелами для вивчення сімейно-побутової обрядовості є праці другої половини XIX ст., написані О.Афанасьєвим-Чужбинським, І.Снакієвичем, Д.Чакиром. У першій чверті XIX ст. питання, пов'язані зі звичаями та обрядами традиційного болгарського весілля, знайшли своє відображення в узагальнюючих

дослідженнях Й.Титорова, М.Державіна, Л.Берга та С.Цветко. В 60-70-х роках до даної проблеми звертаються Л.Маркова, О.Демиденко та В.Наулко, а в останній час - Н.Колев. Однак слід відзначити, що до цього часу відсутні монографічні дослідження не тільки традиційного весільного обряду болгар-переселенців, але й всього комплексу сімейних звичаїв.

У висновках викладені основні результати дослідження, які й виносяться на захист:

Досліджень, спеціально присвячених історії та етнографії болгарської діаспори небагато, особливо таких, де історія та етнографія болгар охоплені від початку переселення до тепер. Більше робіт з окремих питань, причому серед них масмо кілька тем, які особливо часто привертають увагу. Таким є питання про саме переселення. Принагідно вирішувалися питання про причини й характер переселення. Чимало уваги приділялося й матеріальній та духовній культурі, еволюції та сталості етнічних традицій, міжетнічним зв'язкам. Незначне місце займають історіографічні огляди з узагальнюючих роботах із конкретних проблем і зовсім мало досліджень, спеціально присвячених періодизації історіографічного процесу.

Основні періоди вивчення етнічної історії та традиційної народної культури болгар можна визначити такі: I. Початковий період (кінець XVIII - початок XX ст.) - хронологічно розпадається на три етапи: 1) кінець XVIII ст. - 40-і роки XIX ст.; 2) 40-і роки XIX ст. - кінець XIX ст.; 3) кінець XIX ст. - початок XX ст. II. Перехідний період (20-ті - 40-ві роки XX ст.). III. Аналітичний період (40-ві - 90-ті роки XX ст.) - з двома етапами: 1) 40-ві - кінець 80-х років; 2) кінець 80-х - 90-ті роки XX ст.

На першому етапі першого періоду болгарі фіксуються як окремий етнос, вивчаються їх мова, фольклор, етнічна історія, повідомляється про окремі аспекти культури, переважно духовної. На другому етапі вчені зосередилися на питанні міграції болгар, їх облаштуванні на нових місцях, спрямуванні господарської діяльності тощо. На цьому етапі велике значення мали статистичні праці з притаманною їм схематичністю викладу в цілому цікавих і багатих матеріалів. У них описовість домінувала над аналітичністю, а деякі узагальнення мали вузькоспеціалізований характер.

Накопичення значного фактичного матеріалу та збільшення кількості публікацій, що містять відомості про "інших" болгар, сприяли узагальненню існуючих даних, що зумовило наприкінці XIX ст. появу змістовних робіт історичного та історико-етнографічного характеру, вінцем яких стали монографії Г.Занетова, Й.Титорова та М.Державіна.

Другий період є хронологічно проміжним між першою та другою (включно) світовими війнами. Для болгарської та радянської історіографії він склався по-різному. Болгарська історіографія продовжила традиції старої етнографічної школи, а радянська (зі

зміною світоглядних принципів пізнання й осмислення минулого, обумовлених соціально-політичними змінами) їх втратила. За таких умов не публікувалися й осідали в архіві навіть рукописи М.Державіна. Наприкінці етапу історико-етнографічне вивчення болгарської діаспори практично припинилося, що було зумовлено конкретно-історичними причинами.

Аналітичний період розпочався після другої світової війни й триває дотепер. На першому етапі він повторив ситуацію другого періоду, але з точністю навпаки. Якщо в СРСР вивчення болгарської діаспори як своєрідної етнічної групи активізується, то в Болгарії ця тема була забута. Лише з часом вона актуалізується, досягаючи своєї вершини в наш час, так що для однозначно негативної оцінки всього періоду нема підстав. Він характеризується не тільки зростанням кількості наукових праць, але, що важливіше, якісними зрушеннями в розробці цілого ряду питань, пов'язаних із вивченням етнічної історії та культури болгар.

Політична лібералізація, що розпочалася в другій половині 80-х років ХХ ст. та пізніші радикальні суспільні перетворення корегують орієнтири у вивченні національних культур, проте другий етап вивчення етнічної історії й традиційної народної культури болгар півдня України та Молдови ще не виявився у всіх основних рисах. Тут важливо підкреслити, що розвиток знань з проблеми, яка розглядається, підпорядковується закономірностям розвитку історії науки, коли періоди накопичення фактичного матеріалу неминуcho змінюються періодами його наукового осмислення та узагальнення.

Незважаючи на те, що в історіографії велика увага була приділена переселенському рухові болгар, все-таки залишаються проблеми, які потребують подальшої розробки. До них відносимо: 1) колонізаційні заходи Петра I, 2) імміграція болгар до Росії у першій половині ХІХ ст. 3) військові поселення болгар, 4) ставлення сусідів Росії до її колонізаційних прагнень, 5) еволюція колонізаційної політики російського уряду.

Дослідження окремих питань етнокультурного характеру, еволюції різних елементів традиційно- побутової культури (житла, одягу, весільного обряду) показує, що дотепер, мабуть, найповніше, хоча ще недостатньо, вивчені житло та господарські будівлі болгар.

Якщо в болгарській історіографії існує значний пласт літератури про народний одяг болгар метрополії, то одяг болгар - переселенців вивчений значно менше. Традиційна весільна обрядовість болгарських переселенців також спеціально майже не досліджувалася, хоча до її вивчення неодноразово зверталися окремі автори у всі періоди вивчення болгарської діаспори.

Відзначаючи різний ступінь розробленості піднятих у дисертації питань, у цілому потрібно відзначити один основний і важливий недолік у історико-етнографічному вивченні

болгарського населення - недостатню кількість робіт узагальнюючого характеру та відсутність фундаментальної сучасної праці з етнографії болгар півдня України та Молдови. Поява таких робіт значною мірою залежить від використання й розробки комплексу архівних матеріалів, пов'язаних із процесом переселення та засвоєнням (у найширшому сенсі слова) колишніх околиць Російської імперії болгарами. Без аналізу цих матеріалів неможливі й нові значні відкриття в галузі побуту й культури болгарських переселенців та їх нащадків. Проте одних тільки архівних матеріалів, очевидно, буде замало. Необхідні й нові польові етнографічні дослідження, й подальша наукова обробка музейного етнографічного матеріалу.

Основний зміст і положення дисертації викладено у таких *публікаціях автора*:

1. Традиционная свадьба у болгар Украины и Молдовы. -Харьков - Велико Търново, 1996. -26 с.
2. Из рукописного наследия академика Н.С. Державина. Материалы по истории и этнографии болгар//Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник - Харків, 1997. -Вип. 2. - С. 103-112.
3. Основные этапы изучения этнической истории и традиционной народной культуры болгар Украины и Молдовы в отечественной и болгарской литературе//Преподавание языков в вузе на современном этапе. Межпредметные связи: Научные исследования, опыт, поиски. -Харьков, 1997. -С. 139-140.
4. Из эпистолярного наследия Н.С. Державина//Учёные записки Харьковского гуманитарного института "Народная Украинская академия". -Харьков, 1997. -С. 168-174.
5. О зонах выхода болгарской эмиграции в Россию во второй половине XVIII - первой трети XIX вв.//Етнографічні дослідження населення України. -Одеса, 1996. -С. 41-42.
6. Труд Н.С. Державина "Болгарские колонии в России" и его место в болгаристике//Ш Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Международная научная конференция. -Харьков, 1994. -С.104-106.
7. К истории формирования болгарской диаспоры на юге России в XVIII - XIX вв.//Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ. -Харьков, 1994. -С. 127-128.

8. Про житло болгар півдня України//Культура України: історія і сучасність.- Харків, 1996. -С. 26

АНОТАЦІЯ

Михеева В.В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII - XX ст. -Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни: Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1997.

У дисертації висвітлюється історія вивчення болгар України та Молдови. Виділяються три її етапи: початковий (кінець XVIII - початок XX ст.), перехідний (1920 -1940-ві рр.) і аналітичний (1940 -1990-ті рр.). Розглядається історіографія проблеми переселенського руху болгар із метрополії на південь Росії у XVIII - 60-х роках XIX ст. Значна увага приділена вивченню літератури, яка присвячена дослідженню традиційної народної культури болгар: житлу, одягу та весільному обряду.

Ключові слова: болгары, історіографія, переселення, діаспора, культура.

АННОТАЦИЯ

Михеева В.В. Болгары юга Украины и Молдовы в историко-этнографической литературе конца XVIII - XX вв. -Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Днепропетровский государственный университет; Днепропетровск, 1997.

В диссертации освещается история изучения болгар Украины и Молдовы. Выделяются три её этапа: начальный (конец XVIII - нач. XX в.), переходный (1920 - 1940-е гг.) и аналитический (1940 - 1990-е гг.). Рассматривается историография проблем переселенческого движения болгар из метрополии на юг России в XVIII - 60 гг. XIX вв. Значительное внимание уделено изучению литературы посвященной исследованию традиционной народной культуры болгар: жилищицу, одежде и свадебному обряду.

Ключевые слова: болгары, историография, переселение, диаспора, культура.

SUMMARY

Mikheyeva V.V. The Bulgarians of the South of Ukraine and Moldova in the historical-ethnographical literature of the late XVIII - XX centuries. -Manuscript.

A thesis for competition of the candidate on history science on specialities 07.00.06 - Historiography, Source studies and auxiliary historical sciences, Dniepropetrovsk State University, Dniepropetrovsk, 1997.

The thesis throws the light upon the history of study of Ukrainian and Moldova Bulgarians. Following three stages are distinguished: primary (the end of the XVIII - beginning of the XX century), transitional (1920-1940) and analytical (1940-1990). The historiography of problems of migrational movement of Bulgarians from their parent state to the South of Russia in the XVIII-XIX centuries 60-ties is scrutinized. Great attention is given to the study of literature dedicated to the research of traditional Bulgarian culture; their dwelling, their clothes and their wedding rite.

Key words: Bulgarians, historiography, migration, diaspora, culture,

434095

АВ 38.622

Підписано до друку 14. 10. 97 р. Зам. №394
Тираж - 100 пр. Умов. друк. арк. 1.0 Формат 60x84^{1/16}

ТОВ "Знання LTD", Харків, вул. Артема, 32